

Reinterpreting the Character of Mukhtar in the Thought of Imam Sajjad

Abbas Mirzaei Nekooabadi*

Abstract

The relationship between Mukhtār al-Thaqafi and Imam Sajjād (AS) has sparked various significant discussions. While the prevailing belief suggests that Imam Sajjād accepted Mukhtār's actions and held a positive view of him, some have dismissed evidence of blame against Mukhtār as distorted. They have sought to establish a consistent relationship between Mukhtār and Imam Sajjād based on reports from the latter. However, historical evidence presents a different perspective on their relationship. This article aimed to scrutinize the dynamic between Imam Sajjād and Mukhtār, seeking to answer the question of the nature of their relationship. The hypothesis pursued was that there appeared to be a consistent pattern of Imam Sajjād's negative stance toward Mukhtār al-Thaqafi. Historical studies, drawing from relevant sources and documents, led to the conclusion that Imam Sajjād initially held a favorable view of Mukhtār prior to his uprising, but adopted a strongly negative position after the establishment of his government. In fact, Imam Sajjād (AS) expressed his approval of Mukhtār's actions solely in the context of seeking vengeance for Imam Hussain's bloodshed.

Keywords: Shiite history, Shiite uprising, Imam Sajjād (AS), Mukhtar Thaqafi, vengeance for Imam Hussain's bloodshed.

* Assistant professor Department of theology and religions, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran,
a_mirzaei@sbu.ac.ir

Date received: 21/12/2024, Date of acceptance: 26/01/2025

Introduction

Mukhtar al-Thaqafi is a prominent, yet complex, figure from the latter half of the first century AH. Throughout his political life, he exhibited various leanings, including Uthmani, Khariji, Zubayri, Shi'i, and even inclinations towards the Umayyads. However, Mukhtar's dominant persona in his later years, especially during his rule, was **Shi'i**. This Shi'i inclination may have been influenced by the political circumstances of that era.

One of the most striking features of Mukhtar's political activities was his extensive connection with the **Shi'a movement**. These connections involved interactions with Shi'i masses, Shi'i leaders, and even the Banu Hashim family. Among the influential Shi'i figures after Ashura, **Muhammad ibn al-Hanafiyyah, Imam Sajjad (AS), and Ibn Abbas** had extensive relations with Mukhtar al-Thaqafi. Each of these three figures adopted different stances towards Mukhtar and his uprising. Muhammad ibn al-Hanafiyyah, whose name and prestige Mukhtar exploited the most, initially supported Mukhtar's uprising but later expressed opposition. On the other hand, Ibn Abbas was almost consistently a staunch supporter of Mukhtar.

However, the story of the relationship between **Imam Sajjad (AS) and Mukhtar** is more complex and distinct from the two preceding figures. This article aims to meticulously examine these relations and answer the question: **On what basis were Imam Sajjad's (AS) relations with Mukhtar formed?** The contention of this research is that the relations between Imam Sajjad (AS) and Mukhtar follow a specific pattern.

From the very beginning of Mukhtar al-Thaqafi's establishment of his government, **Imam Sajjad (AS) explicitly and decisively declared his opposition to him** and persisted in this stance. All of Mukhtar's efforts to gain Imam Sajjad's (AS) satisfaction and approval were unsuccessful. The only instance where Imam Sajjad (AS) showed satisfaction with Mukhtar's actions was regarding the **avenging of Imam Hussein's (AS) blood**. In other words, the Imam (AS) only agreed with Mukhtar's actions concerning the vengeance for the martyrs of Karbala. In other matters, Imam Sajjad's (AS) serious and overt opposition to Mukhtar is noteworthy. This policy of opposition to Mukhtar by Imam Sajjad (AS) continued in the conduct and tradition of Imam Baqir (AS) and Imam Sadiq (AS) and is considered a constant practice within the family of the Imamate.

Materials and Methods

This study was conducted using a historical-analytical approach. Primary historical sources such as the works of al-Balādhurī, al-Ṭabarī, Ibn Saʿd, al-Masʿūdī, and al-Kashshī were consulted, and the reports related to the relationship between Mukhtār al-Thaqafī and Imam al-Sajjād (a) were extracted. These reports were then evaluated based on the criteria of historical criticism, including isnād (chain of transmission), content analysis, and the socio-political circumstances of the time. In addition, contemporary Persian and Arabic research was utilized to identify intellectual currents and modern perspectives regarding Mukhtār's personality. The main methodological focus was a comparative analysis of the reports and an assessment of their credibility within their historical context, in order to reconstruct a relatively accurate picture of the relationship between Imam al-Sajjād (a) and Mukhtār.

Discussion and Results

The findings of the research indicate that the relationship between Imam al-Sajjād (a) and Mukhtār al-Thaqafī, contrary to the common assumption of complete support, was far more complex and multilayered. Historical evidence suggests that Imam al-Sajjād (a) openly opposed Mukhtār's claims and political behavior, and in some instances even repudiated him. The only area in which the Imam expressed satisfaction with Mukhtār's actions was in the matter of seeking vengeance for Imam Ḥusayn (a) and punishing the perpetrators of Karbalā. Examination of the sources reveals that Mukhtār primarily relied on the authority of Muḥammad ibn al-Ḥanafīyya to gain political legitimacy, while he made little effort to secure endorsement from Imam al-Sajjād (a). Thus, the Imam's approval of certain actions by Mukhtār cannot be interpreted as comprehensive support; rather, it reflects the distinction between the Imam's pursuit of justice in avenging Karbalā and Mukhtār's political and instrumental approach. These findings demonstrate that traditional views regarding the Imam's full support for Mukhtār require serious reconsideration and critical re-examination of the historical sources.

Conclusion

This article has examined the relationship between **Imam Sajjad (AS) and Mukhtar al-Thaqafi**. Many Shi'i scholars and researchers hold the view that Imam Sajjad (AS) had a positive opinion of Mukhtar, and this positive perception has generally been generalized to encompass Mukhtar's entire life and rule. In fact,

positive reports about Imam Sajjad's (AS) stance have become a basis for purifying Mukhtar's image in Shi'i history. However, **critical historical examinations reveal a different picture of the relations between Imam Sajjad (AS) and Mukhtar.**

Historical evidence suggests that after Mukhtar came to power, Imam Sajjad (AS) adopted a **strongly negative stance towards him**. It appears that the Imam (AS) believed Mukhtar was exploiting the name and status of the Ahl al-Bayt (AS) for political ambitions and to gain Shi'i support. Imam Sajjad (AS) not only expressed his critical views of Mukhtar in public forums but also warned his uncle, Muhammad ibn al-Hanafiyyah, against associating with Mukhtar. The Imam urged Muhammad ibn al-Hanafiyyah to take a stand against Mukhtar and inform Shi'is of his exploitative intentions.

Meanwhile, Mukhtar also made efforts to gain Imam Sajjad's (AS) support, including sending him gifts and female slaves. However, given the Imam's critical view of Mukhtar, accepting these gifts was not possible for the Imam. For this reason, it can be considered natural that Mukhtar would also react negatively and show no inclination to send the heads of Imam Hussein's (AS) killers to Imam Sajjad (AS).

The **only positive indication** found in sources regarding the relationship between Imam Sajjad (AS) and Mukhtar is the Imam's possible satisfaction with Mukhtar's retaliation against the killers of Imam Hussein (AS). Nevertheless, this satisfaction in no way implies an endorsement of all of Mukhtar's behaviors, objectives, and claims.

Another question that arises is: **What developments in the history of Shi'i thought led to the formation of a theological and positive view of Mukhtar?** This topic requires further research, and its origins can be sought in the intellectual activities of the Hilla school and the works written to purify Mukhtar's image, which itself marks the beginning of another research endeavor.

Bibliography

- Ibn Habīb al-Baghdādī, M. (c. 1361 AH). *Al-Muḥabbir*. [Place of publication unknown]: Maṭbaʿat al-Dāʾirah.
- Ibn Habīb al-Baghdādī, M. (n.d.). *Al-Munammaq fī Akhbār Quraysh* (Kh. Aḥmad Farūq, Ed.). [Place of publication unknown]: [Publisher unknown].
- Ibn Ḥaddād al-Bijlī al-Ḥillī, A. b. M. (1438 AH). *Al-Mukhtār min Ḥadīth al-Mukhtār* (B. Muḥammad Māllāh al-Asadī, Ed.). Najaf al-Ashraf: Markaz al-ʿIlām al-Ḥillī.

249 Abstract

- Ibn Dāwūd al-Hillī. (1392 AH). *Rijāl Ibn Dāwūd* (S. Muḥammad Ṣādiq Āl Baḥr al-ʿUlūm, Ed.). Najaf: Maṭbaʿat al-Ḥaydariyyah.
- Ibn Saʿd, M. b. Saʿd. (1930 CE). *Ṭabaqāt al-Kubrā* (E. ʿAbbās, Ed.). Beirut: Dār Ṣādir.
- Ibn Shahrāshūb, A. ʿAbd Allāh M. b. ʿAlī. (1956 CE). *Manāqib Āl Abī Ṭālib* (Committee of Professors, Ed.). Najaf: al-Maktabah al-Ḥaydariyyah.
- Ibn ʿAbd al-Barr. (1412 AH). *Al-Istīʿāb* (ʿAlī M. al-Bajāwī, Ed.). 1st ed. Beirut: Dār al-Jīl.
- Ibn ʿAsākir, A. Q. A. b. al-Ḥasan. (1415 AH). *Tārīkh Madīnat Dimashq* (ʿAlī Shirī, Ed.). Beirut: Dār al-Fikr.
- Ibn Qutaybah al-Dīnawarī, A. Ḥ. b. D. (1960 CE). *Akhbār al-Ṭiwāl* (ʿAbd al-Munʿim ʿĀmir, Ed.). 1st ed. Cairo: Dār Ihyaʾ al-Kutub al-ʿArabīyah.
- Ibn Qutaybah al-Dīnawarī, A. M. b. Muslim. (1969 CE). *Al-Maʿārif* (Tharwat ʿAkkāshah, Ed.). Egypt: Dār al-Maʿārif.
- Ibn Kathīr al-Dimashqī, I. b. K. (1408 AH). *Al-Bidāyah wa al-Nihāyah* (ʿAlī Shirī, Ed.). Beirut: Dār Ihyaʾ al-Turāth al-ʿArabī.
- Ibn Miskawayh, A. ʿAlī al-Rāzī, M. (1379 SH). *Tajārib al-Umam* (Abūʾl-Qāsim Imāmī, Ed.). Tehran: Dār Sūrush.
- Ibn Namā. (1416 AH). *Dhūb al-Naḍār* (Fāris Ḥassūn Karīm, Ed.). 1st ed. Qom: Muʾassasat al-Nashr al-Islāmī.
- Abūʾl-Faraj al-Iṣfahānī. (1965 CE). *Maqātil al-Ṭalibīyīn* (Kāzim Muẓaffar, Ed.), 2nd ed. Najaf: Maṣrūʾāt al-Maktabah al-Ḥaydariyyah.
- Abī Naṣr al-Bukhārī, S. b. ʿAbd Allāh. (1413 AH). *Sir al-Silsilah al-ʿAlawīyah* (Muḥammad Ṣādiq Baḥr al-ʿUlūm, Ed.). Najaf: Maṭbaʿat al-Ḥaydariyyah.
- Aḥmad b. Ḥanbal. (1408 AH). *Al-ʿIlal* (Wāṣīʾ Allāh b. Maḥmūd ʿAbbās, Ed.). 1st ed. Beirut: al-Maktab al-Islāmī.
- Aṭīyyādust, E., & Heykī, A. (1394 SH). Mukhtār Ṭaqfī in the light of hadīth-critical and theological works. *Mashkūhah*, 129, 108–128.
- Balāḍurī, A. b. Yahyā b. Jābir. (1959 CE). *Ansāb al-Ashrāf* (Muḥammad Ḥamīd Allāh, Ed.). Egypt: Dār al-Maʿārif.
- Humayrī, M. b. ʿAbd al-Munʿim. (1984 CE). *Al-Rawḍ al-Miʿtār fī Ḥabar al-Aqtār* (Iḥsān ʿAbbās, Ed.), 2nd ed. Beirut: Maktabat Lubnān.
- Khayyāmpūr, S. Allah, & Heydari Nasab, F. (1393 SH). Khordnāmah, Autumn–Winter 1393, No. 13. *Khordnāmah*, 1–20.
- Zarandī Ḥanafī, M. (n.d.). *Maʿārij al-Wuṣūl ilā Maʿrifat Faḍl Āl al-Rasūl* (M. bin Aḥmad al-ʿAṭīyah, Ed.). [Place of publication unknown]: [Publisher unknown].
- Sar Afraz, A., Lʾl Shāṭirī, M., & Rezānjād, Ḥ. (1394 SH). Mukhtār Ṭaqfī and the Zubayrids: Harmony or conflict? *Tārīkh-e Nau*, 13, 95–122.
- Sayyid Ibn Ṭāwūs, ʿAlī b. Mūsā. (1417 AH). *Al-Luhūf fī Qatlā al-Ṭūfūf*. 1st ed. Qom: Anwār al-Hudā.

- Sayyid Ibn Ṭāwūs, ‘Abd al-Karīm b. Ṭāwūs. (1419 AH). *Farḥat al-Ghurā* (S. Taḥsīn Āl Shabīb al-Mūsawī, Ed.). 1st ed. Qom: Markaz al-Ghadīr.
- Shaykh al-Shahīd al-Awwal. (1410 AH). *Al-Miẓār* (Imām al-Mahdī School, Ed.). Qom: Mu’assasat al-Imām al-Mahdī.
- Ṣadūq, M. b. ‘Alī b. al-Ḥusayn. (1417 AH). *Al-Amālī*. 1st ed. Qom: Mu’assasat al-Ba‘thah.
- Ṭabarī, M. b. J. (1983 CE). *Tārīkh al-Umam wa al-Mulūk* (4th ed.). Béril: Mu’assasat al-A‘lamī.
- Ṭūsī. (1404 AH). *Ikhtiyār Ma‘rifat al-Rijāl* (Mīr Dāmad al-Astrābādī & S. Mahdī al-Rajā‘ī, Eds.). Qom: Mu’assasat Āl al-Bayt li-Iḥyā’ al-Turāth.
- Ṭūsī. (1414 AH). *Al-Amālī* (Islamic Studies Department, Ed.). Qom: Dār al-Thaqāfah.
- Gholām‘Alī, M., & Gharīb, M. (1389 SH). Mukhtār Ṭaqfī in the corpus of hadīth-critical and theological works,

بازخوانی شخصیت مختار در اندیشه امام سجاد(ع)

عباس میرزایی نکوآبادی*

چکیده

در طول تاریخ تشیع، درباره مناسبات مختار ثقفی و امام سجاد (ع) بحث‌ها و دیدگاه‌های مختلفی مطرح شده است. تلقی عمومی بر این است که امام سجاد (ع) نگاه مثبتی به مختار داشته و او را به عنوان خونخواه امام حسین (ع) می‌ستایند. پیروان این دیدگاه، شواهدی که مخالف این نظر است را نادیده می‌گیرند و با استناد به برخی روایات، تصویری مثبت از رابطه این دو شخصیت ترسیم می‌کنند. اما بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد که این دیدگاه، تنها بخشی از ماجراست. این مقاله به دنبال بررسی دقیق و تطبیقی این مناسبات است و تلاش می‌کند تا به این سوال پاسخ دهد که جزئیات روابط بین مختار ثقفی و امام سجاد (ع) چگونه بوده است. مدعای این پژوهش این است که الگوی غالب در مواجهه امام سجاد (ع) با مختار ثقفی، منفی بوده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که امام سجاد (ع) پس از تشکیل حکومت توسط مختار، موضع‌گیری‌های منفی نسبت به وی داشته و آشکارا با او مخالفت می‌کرده است. تنها در مسئله خونخواهی امام حسین (ع) است که حضرت موضعی مثبت نسبت به مختار ابراز داشته‌اند.

کلیدواژه‌ها: تاریخ تشیع، قیام‌های شیعی، امام سجاد(ع)، مختار ثقفی، خوانخواهی امام حسین (ع).

۱. مقدمه

مختار ثقفی، یکی از چهره‌های شاخص و البته پیچیده نیمه دوم قرن اول هجری است. او در طول حیات سیاسی خود، گرایش‌های مختلفی از جمله عثمانی، خارجی، زبیری، شیعی

* استادیار گروه الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، ایران، تهران، a_mirzaei@sbu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۰۷

و حتی گرایش‌هایی به سوی امویان را تجربه کرده است. با این حال، چهره غالب مختار در سال‌های پایانی عمر، به ویژه در دوران حکومت او، شیعی بوده است. این گرایش شیعی مختار، ممکن است تحت تأثیر شرایط سیاسی آن دوره بوده باشد. یکی از ویژگی‌های بارز فعالیت‌های سیاسی مختار، ارتباط گسترده او با جریان تشیع بوده است. این ارتباطات شامل تعامل با توده‌های مردم شیعه، رهبران شیعی و حتی خاندان بنی هاشم می‌شده است. در میان شخصیت‌های تأثیرگذار شیعی پس از عاشورا، محمد بن حنفیه، امام سجاد (ع) و ابن عباس از جمله افرادی هستند که ارتباط گسترده‌ای با مختار ثقفی داشته‌اند. هر یک از این سه شخصیت، مواضع متفاوتی نسبت به مختار و قیام او اتخاذ کرده‌اند. محمد بن حنفیه، که مختار بیشترین استفاده را از نام و اعتبار او برده است، در ابتدا از قیام مختار حمایت کرد اما در ادامه مخالفت‌هایی با او نشان داد. از سوی دیگر، ابن عباس تقریباً در تمام مدت از حامیان سرسخت مختار بود. اما داستان مناسبات امام سجاد (ع) و مختار، پیچیده‌تر و متفاوت‌تر از دو شخصیت پیشین است. این مقاله به دنبال بررسی دقیق این مناسبات و پاسخ به این پرسش است که روابط امام سجاد (ع) با مختار بر اساس چه قواعدی شکل گرفته است؟ مدعای این پژوهش این است که مناسبات امام سجاد (ع) و مختار از الگوی مشخصی پیروی می‌کند.

امام سجاد (ع) از همان ابتدای تشکیل حکومت توسط مختار ثقفی، مخالفت خود را با وی به صورت آشکار و قاطع اعلام نمودند و بر این موضع پافشاری کردند. تمامی تلاش‌های مختار برای جلب رضایت و تأیید امام سجاد (ع) بی‌نتیجه ماند. تنها موردی که امام سجاد (ع) نسبت به اقدامات مختار رضایت نشان دادند، موضوع خونخواهی امام حسین (ع) بود. به عبارت دیگر، امام (ع) تنها در مسئله انتقام خون شهدای کربلا با اقدامات مختار موافق بودند. در سایر موارد، مخالفت‌های جدی و آشکار امام سجاد (ع) با مختار قابل توجه است. این رویه مخالفت با مختار از سوی امام سجاد (ع)، در سیره و سنت امام باقر (ع) و امام صادق (ع) نیز ادامه یافت و به عنوان یک رویه ثابت در خانواده امامت محسوب می‌شود.

درباره پیشینه بحث باید اشاره کرد که مختار شخصیتی داشته که با توجه به فعالیت هایش، همواره مورد توجه پژوهشگران در طول تاریخ بوده است. از همان سده دوم به این سو آثار درباره مختار نگاشته شده است. در دوران معاصر، آثار بسیاری به زبان‌های فارسی و عربی در مورد مختار ثقفی نگاشته شده است. از جمله آثار عربی می‌توان به موارد زیر

اشاره کرد: «المختار الثقفی دراسه و تحلیل» از باقر الشریف القرشی (۱۳۸۵ق.) «الصحيح من سيرة الامام الحسين بن علي(ع): ثورة المختار بن ابي عبيد الثقفی» از سید مرتضی عسکری (۲۰۰۹م.) «المختار الثقفی بین آراء المؤرخین و اساطیر الرواه» از حسن الحکیم (۱۴۳۵ق.) «شخصیه المختار الثقفی عند المؤرخین القدمی» از والی الغزی (۱۴۳۶ق.) «المختار الثقفی فی میزان الجرح و التعديل عند الفريقین» از باسم حلی (۲۰۱۷م.). این آثار عموماً با رویکردی مثبت و همسو با دیدگاه‌های شیعه معاصر به شخصیت مختار ثقفی پرداخته‌اند. بدین معنا که این آثار، مختار را فردی مؤمن و پایبند به اهل بیت (ع) معرفی کرده و روایات منفی درباره او را مورد نقد و بررسی قرار داده‌اند.

از میان مقالات فارسی هم می‌تواند به چند مورد اشاره کرد. مقاله ای با عنوان "مختار ثقفی در گستره آثار رجالیان" توسط مهدی غلامعلی و مجتبی غریب (۱۳۸۹) نگاشته شده است. این پژوهش به بررسی آثار متقدم درباره مختار ثقفی پرداخته است. همچنین، مقاله با عنوان "مختار از دیدگاه اهل بیت علیهم السلام" توسط شفیع پور حسینی (۱۳۹۱) تالیف شده است. این اثر بیشتر به جنبه‌های مثبت و مدح‌آمیز مختار پرداخته است. «مختار ثقفی و زبیریان، تفاهم یا تخاصم؟» (سرافراز و همکاران، ۱۳۹۴)؛ این مقاله به طور خاص به بررسی روابط مختار ثقفی با زبیریان پرداخته و ابعاد مختلف این رابطه را مورد تحلیل قرار داده است. «واکنش اشراف و اعراب کوفه به حضور ایرانیان در قیام مختار» (آریادوست و هیکی)؛ این پژوهش به نقش ایرانیان در قیام مختار و واکنش‌های مختلف اشراف و اعراب کوفه نسبت به این حضور پرداخته است. «بررسی جایگاه راویان روایات ذم مختار بن ابی عبیده ثقفی در کتب رجالی شیعه» (خیام پور و حیدری نسب)؛ این مقاله به بررسی روایات منفی درباره مختار در منابع رجالی شیعه پرداخته و با استفاده از ابزارهای رجالی، اعتبار این روایات را مورد سؤال قرار داده است.

این پژوهش‌ها نشان می‌دهند که در سال‌های اخیر، علاقه پژوهشگران به بررسی شخصیت و نقش مختار ثقفی در تاریخ اسلام افزایش یافته است. این پژوهش‌ها به ابعاد مختلف زندگی و فعالیت‌های مختار از جمله روابط او با گروه‌های مختلف سیاسی، نقش ایرانیان در قیام او و همچنین اعتبار روایات منفی درباره او پرداخته‌اند. با این حال تاکنون هیچ یک از آن‌ها به صورت اختصاصی و با رویکردی انتقادی به بررسی رابطه امام سجاد (ع) و مختار نپرداخته‌اند.

آثار موجود، هرچند به طور گذرا به این رابطه اشاره کرده‌اند، اما این اشارات پراکنده بوده و عمدتاً با هدف اثبات دیدگاه‌های مثبت نسبت به مختار همراه بوده‌اند. به عبارت دیگر، این پژوهش‌ها کمتر به بررسی انتقادی گزارش‌های تاریخی و ارزیابی آن‌ها از منظر روش‌های تاریخی پرداخته‌اند. لذا می‌توان گفت که تاکنون اثری جامع و مستقل که با رویکردی انتقادی به تمامی گزارش‌های مرتبط با رابطه امام سجاد (ع) و مختار پردازد و با ارائه یک تحلیل جامع، به تصویر روشنی از این رابطه دست یابد، منتشر نشده است و احتمالاً این اثر می‌توان اولین آن‌ها نام برد. پژوهشی که با بررسی دقیق گزارش‌های تاریخی و ارزیابی آن‌ها از منظر روش‌های تاریخی، به این نتیجه رسیده که نگاه مثبت امام سجاد (ع) به بحث انتقام از قاتلان امام حسین (ع) لزوماً به معنای تأیید کلیه اعمال و رفتارهای مختار نیست. بلکه امام (ع) تنها در موضوع خونخواهی با اقدامات مختار موافق بودند و در سایر حوزه‌های سیاسی، نگاهی منفی و منتقدانه نسبت به وی داشته‌اند.

درباره اهمیت این مطالعه باید توضیح داد که آن فرصتی برای بازنگری در رویدادهای پیچیده پس از واقعه عاشورا فراهم می‌کند. با بررسی دلایل قیام مختار، اهداف او، و واکنش‌های مختلف نسبت به این قیام، می‌توان به درک بهتری از تحولات سیاسی و اجتماعی جامعه شیعه در آن دوره دست یافت. هم‌چنین این موضوع، ابعاد مختلفی از سیره سیاسی امام سجاد (ع) را به نمایش می‌گذارد و از سوی دیگر باعث می‌شود تا انگیزه‌ها و اهداف مختار را بهتر درک کنیم. هم‌چنین، می‌توانیم به مقایسه اندیشه‌های سیاسی مختار با اندیشه‌های امام سجاد (ع) پردازیم و نقاط اشتراک و تفاوت آن‌ها را مشخص کنیم. امری که بررسی آن‌ها، می‌تواند زمینه ساز تحلیل‌ها و ادبیات جدیدی در نقد ایده‌های مرسوم درباره امام سجاد (ع) و مختار باشد.

درباره ضرورت این پژوهش هم باید گفت که در برهه‌هایی از تاریخ، به ویژه در دوران معاصر، تصور غالب بر این بوده است که امام سجاد (ع) به طور کامل از قیام مختار ثقفی حمایت کرده و حتی آن را تأیید نموده‌اند. این باور عموماً به استناد روایاتی مطرح می‌شود که در آن‌ها به واکنش مثبت امام سجاد (ع) نسبت به خونخواهی مختار از قاتلان امام حسین (ع) اشاره شده است. بر اساس این روایت‌ها، بسیاری از پژوهشگران و نویسندگان، امام سجاد (ع) را یکی از حامیان یا موافقان قیام مختار دانسته و از این امر برای توجیه اقدامات مختار استفاده کرده‌اند. اما بررسی دقیق منابع تاریخی و روایات مرتبط با این موضوع، نشان می‌دهد که این برداشت کلی‌گرا و ساده‌انگارانه است. اگرچه امام سجاد (ع)

به عنوان وارث خون حسین (ع) از خونخواهی قاتلان ایشان استقبال می‌کردند، اما این به معنای تأیید کامل قیام مختار و روش‌های او نبوده است. در واقع این پژوهش به تصحیح باورهای غلطی که در طول تاریخ درباره موضع امام سجاد (ع) نسبت به قیام مختار شکل گرفته است، کمک می‌کند. هم چنین با بررسی دقیق این موضوع، می‌توان به درک بهتر از سیره سیاسی و اجتماعی امام سجاد (ع) دست یافت.

تعمیم تأیید مختار از منظر امام سجادع میان عالمان بزرگ شیعه هم در طول تاریخ سابقه دارد. ابن نما(م. ۵۶۵ق.) یکی از شخصیت‌های شاخص در این میان است که اساساً رضایت امام سجادع نسبت به مختار را به مثابه بزرگترین دلیل در رد مخالفان مختار بیان می‌کند و بر همین اساس تلاش می‌کند که مختار از همه اخبار ذمی که درباره‌اش نقل شده تبرئه کند.(ر.ک: ابن نما، ۱۴۱۶ق: ۵۰-۵۱) «دعاء زین العابدین علیه السلام للمختار رحمه الله دلیل واضح و برهان لائح علی أنه عنده من المصطفین الأخیار».(ابن نما، ۱۴۱۶ق: ۱۴۵-۱۴۶) این رویکرد در ابن داوود(م. ۷۴۰ق.) نیز دیده می‌شود. او احادیث ذم را رد می‌کند و بر این باور است که دلیلی برای آن‌ها وجود ندارد. در مقابل احادیث مدح را که منابع پیشینی به آن اشاره شده، تکرار می‌کند. ابن داوود احادیث ذم را نسبت به تشنیعاتی می‌داند که عامه به مختار نسبت داده‌اند.(ابن داوود، ۱۳۹۲ق: ۲۷۷-۲۷۸) این فرایند در نیمه‌های قرن هشتم توسط احمد بن محمد بن حداد پی گرفته شد. وی نیز با رویکرد تطهیر مختار شروع به نگارش کتابی با عنوان «صحیح الآثار فی ذکره اخذ الثار» و در ادامه کتاب «المختار من حدیث المختار» کرد. او تلاش کرده اخبار صحیح درباره مختار، که همان اخبار ممدوحه است را گردآوری کند.(ابن حداد، ۱۴۳۸: ۴۲) در اثر دومی که از ابن حداد باقی مانده هیچ حدیثی به نحوی کوچکترین ذمی به مختار باشد، دیده نمی‌شود. سرانجام در حله کار به جایی می‌رسد که شهید اول(م. ۷۸۶ق.) در کتاب مزار برای اولین بار در تاریخ تشیع زیارت نامه برای مختار، بدون هیچ گونه سندی، ارائه می‌کند که از قضا محتوای آن کاملاً با احادیث ممدوحه برای مختار هماهنگ است.(شهید اول، ۱۴۱۰: ۲۸۳-۲۸۴) این نگاه را می‌توان حتی در دوران معاصر در نگاشته‌های بزرگانی هم چون خویی و محققانی هم چون رسول جعفریان ملاحظه کرد. به نظر می‌رسد مختار با کشتن قتل‌ه امام حسین ع در پایان دوران حکمرانی خود، جذابیت بیشتری برای شیعیان پیدا کرد که موضع امام سجادع نسبت به این رفتار مختار، میان شیعیان از سده‌های میانه به این سو، امری تعمیم یافته به تمام زندگی و دوران حکومت مختار شده است؛ حال آن که بررسی

های تاریخی روی دیگری از ارتباطات امام سجاده و مختار را آشکار می کند. موضوعی که از اهداف این پژوهش می باشد و تلاش می شود در سه محور اصلی مورد بررسی قرار گیرد.

پیش از بحث باید یادآور شد که در این پژوهش، فرضیه دخالت رویکردهای اموی- مروانی، زبیری و سایرین در نقل گزارش های مرتبط با مختار ثقفی، اگرچه به طور کامل منتفی نیست، اما به عنوان یک پیش فرض اثبات نشده در نظر گرفته نمی شود. رویکرد اصلی این پژوهش، رویکرد تاریخی مبتنی بر جمع آوری شواهد و قرائن است. به عبارت دیگر، در این تحقیق، به جای تمرکز بر نقش احتمالی عوامل معرفتی و پیش فرض های ذهنی در تحریف روایت های تاریخی، تلاش شده است تا با استفاده از روش های تاریخی، به بررسی مستندات موجود پرداخته شود. این رویکرد، یکی از تفاوت های اصلی این پژوهش با سایر آثار نگاشته شده پیرامون مختار ثقفی در تشیع معاصر است. بسیاری از این آثار، به طور ضمنی یا صریح، بر نقش رویکردهای ایدئولوژیک و سیاسی در شکل گیری روایت های تاریخی درباره مختار تأکید کرده اند. در حالی که این پژوهش، ضمن احترام به دیدگاه های مختلف، بر اهمیت بررسی مستقل و بی طرفانه ی منابع تاریخی تأکید دارد. با اتخاذ این رویکرد، می توان امیدوار بود که به فهم دقیق تری از شخصیت، اهداف و اقدامات مختار ثقفی دست یافت و از این طریق، به ارزیابی بی طرفانه تر از نقش او در تاریخ اسلام دست یافت.

۲. عدم بیعت امام با مختار

برای درک بهتر واکنش های منفی امام سجاده (ع) نسبت به مختار، ابتدا باید به جریان درخواست بیعت مختار از حضرت اشاره کنیم. طبق گزارش برخی مورخان، مختار پس از به قدرت رسیدن در کوفه، نامه ای به امام سجاده (ع) نوشته و از ایشان درخواست بیعت کرده است. بلاذری (م. ۲۷۹ق) در کتاب خود (بلاذری، ۱۹۵۹م: ۴۵۴/۶) می نویسد که مختار در این نامه از امام سجاده (ع) خواسته تا با وی بیعت کند، اما حضرت به این درخواست پاسخ منفی نداده اند. مسعودی (م. ۳۴۶ق) نیز روایتی مشابه را نقل می کند. به گفته او، مختار پس از قطع رابطه با عبدالله بن زبیر، هدایای فراوانی همراه با نامه ای به امام سجاده (ع) ارسال کرده و از ایشان خواسته تا امامت ایشان را بپذیرند و دعوت او را رواج دهند. اما امام سجاده (ع) باز

بازخوانی شخصیت مختار در اندیشه امام سجاد(ع) (عباس میرزایی نکوآبادی) ۲۵۷

هم درخواست وی را رد کرده‌اند. (ابن سعد، ۱۹۳۰م: ۲۱۳/۵؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵ق: ۳۹۳/۴۱)

تحلیل‌های تاریخی نشان می‌دهد که ادعای درخواست بیعت مختار ثقفی از امام سجاد(ع) با شواهد موجود همخوانی ندارد. دلایلی این ادعا را زیر سوال می‌برد. از جمله ای که قیام مختار به نام محمد بن حنفیه است. از همان ابتدای ورود به کوفه، مختار خود را نماینده محمد بن حنفیه معرفی کرده و به نام او مردم را به قیام فرا می‌خواند. بلاذری در کتاب "انساب الاشراف" (۱۹۵۹م: ۳۸۰/۶) نقل می‌کند که مختار در گفتگو با قبایل شیعه، پیش از ورود به کوفه، خود را رسول محمد بن حنفیه معرفی می‌کرد. همچنین در اولین جلسه با شیعیان کوفه، او محمد بن حنفیه را مهدی و خود را نماینده و وزیر او معرفی کرده است (بلاذری، ۱۹۵۹م: ۳۸۰/۶). هم چنین در نامه‌ای که به ظاهر از طرف محمد بن حنفیه به ابراهیم بن اشتر نوشته شده بود، مختار خود را وزیر و منتخب محمد بن حنفیه معرفی کرده است (طبری، ۱۹۸۳م: ۴۹۵/۴). از این رو با توجه به این شواهد، بسیار بعید است که مختار پس از آغاز قیام به نام محمد بن حنفیه، ناگهان موضع خود را تغییر داده و از امام سجاد(ع) درخواست بیعت کند. باتوجه به این که محمد بن حنفیه به دلیل نزدیکی به اهل بیت و برخی ویژگی‌های دیگر، از مشروعیت بیشتری در نزد بسیاری از شیعیان کوفی برخوردار بود. از سوی دیگر در هیچ یک از منابع معتبر تاریخی، ادعایی مبنی بر اینکه امام سجاد(ع) خود را رهبر شیعیان معرفی کرده یا از مختار خواسته تا به او بیعت کند، وجود ندارد.

عدم امکان دعوت به سوی امام سجاد(ع) از سوی مختار زمانی برجسته‌تر می‌شود که به گزارش‌های تاریخی مبنی بر تکذیب آشکار مختار توسط امام سجاد(ع) توجه کنیم. بلاذری در کتاب "انساب الاشراف" (۱۹۵۹م: ۴۵۴/۶) نقل می‌کند که امام سجاد(ع) در مسجد به صورت علنی مختار را تکذیب کرده و به او ناسزا گفته است. حضرت، دروغگویی و بدکاری‌های مختار را افشا کرده و او را متهم به استفاده ابزاری از نام اهل بیت برای فریب مردم نموده‌اند.^۱

این واکنش شدید امام سجاد(ع) در قبال مختار، احتمالاً به دلیل رفتارهای نادرست و دروغگویی‌های مختار نسبت به ایشان و اهل بیت بوده است. کشی در کتاب "الرجال" (۱۴۰۴ق: ۳۴۰/۱ و ۴۹۲/۲) روایتی را نقل می‌کند که در آن به دروغگویی مختار نسبت به امام سجاد(ع) اشاره شده است. از این رو شواهد تاریخی نشان می‌دهد که امام سجاد(ع)

به صورت آشکار مختار را تکذیب کرده و او را فردی دروغگو و فرصت طلب معرفی نموده‌اند. این امر نشان می‌دهد که امام سجاد(ع) هیچ‌گونه اعتباری برای ادعاهای مختار قائل نبوده‌اند و او را فردی نامعتبر می‌دانستند.

طبیعتاً و طبق ادعای های نخست مختار مبنی دعوت به محمد بن حنفیه، پیشنهاد بیعت او با محمد بن حنفیه منطقی به نظر می‌رسد. همچنین، مخالفت امام سجاد(ع) با این پیشنهاد نیز قابل درک است. مختار هم‌نامۀ ای برای ابن حنفیه می‌فرستد. امام سجاد(ع) در واکنش به نامۀ مختار به محمد بن حنفیه، از وی خواسته است تا به مختار پاسخ ندهد. حضرت به محمد بن حنفیه هشدار دادند که مختار به دنبال سوءاستفاده از نام اهل بیت برای فریب مردم است و باطن او با ظاهر او متفاوت است. امام سجاد(ع) تأکید کردند که محمد بن حنفیه باید حقیقت را افشا کرده و دروغ‌های مختار را آشکار کند. از سوی دیگر، محمد بن حنفیه برای مشورت به ابن عباس مراجعه کرد. ابن عباس با مخالفت محمد بن حنفیه موافقت نکرد و به او توصیه کرد که با مختار مخالفت نکند، زیرا نگران عواقب احتمالی این مخالفت در مواجهه ابن حنفیه با ابن زبیر بود. در نهایت، محمد بن حنفیه به توصیه ابن عباس عمل کرد و از بدگویی نسبت به مختار خودداری کرد. (بلاذری، ۱۹۵۹م: ۴۵۴/۶؛ مسعودی، ۱۴۰۴ق: ۷۴/۳)

۳. عدم پذیرش هدایای مختار

واکنش امام سجاد(ع) نسبت به هدایای مختار، پیش و پس از تشکیل حکومت وی، متفاوت بوده است. در ابتدا، هنگامی که مختار هنوز به قدرت نرسیده بود، هدایایی برای امام سجاد(ع) می‌فرستاد و حضرت نیز این هدایا را می‌پذیرفت. به عنوان مثال، طوسی در کتاب "الرجال" (۱۴۰۴ق: ۳۴۱/۱-۳۴۲) روایتی از عمر بن علی نقل می‌کند که بر اساس آن، مختار بیست هزار دینار برای امام سجاد(ع) فرستاده و حضرت نیز این مبلغ را پذیرفته و با آن خانه ویران شده عقیل بن ابی طالب را بازسازی کرده‌اند. اما پس از آنکه مختار به حکومت رسید و ادعاهای خود را مطرح کرد، امام سجاد(ع) هدایای او را نپذیرفتند. در ادامه همان روایت، آمده است که پس از تشکیل حکومت، مختار چهل هزار دینار برای امام فرستاد اما حضرت این هدیه را نپذیرفتند. تغییر موضع امام سجاد(ع) نسبت به هدایای مختار، نشان‌دهنده تغییر نگرش حضرت نسبت به وی پس از تشکیل حکومت است. در ابتدا، امام سجاد(ع) هدایای مختار را به عنوان کمک به خاندان پیامبر(ص) می‌پذیرفتند. اما

پس از آنکه مختار به قدرت رسید و ادعاهای خود را مطرح کرد، حضرت به دلیل شناختی که از نیات واقعی مختار پیدا کرده بودند، هدایای او را نپذیرفتند.

شواهد تاریخی متعددی وجود دارد که نشان می‌دهد امام سجاده (ع) پس از به قدرت رسیدن مختار، هدایای او را نپذیرفته‌اند. بلاذری (م. ۲۷۹ق)، مسعودی (م. ۳۴۶ق) و ابن شهر آشوب (م. ۵۸۸ق) همگی نقل کرده‌اند که مختار پس از تصرف کوفه، بیت‌المال آن را در اختیار گرفته و از آن برای انفاق و بخشش استفاده می‌کرده است. یکی از این بخشش‌ها به امام سجاده (ع) اختصاص داشته که حضرت از پذیرفتن آن خودداری فرموده‌اند. (بلاذری، ۱۹۵۹م: ۴۵۴/۶) مسعودی نیز گزارش می‌دهد که مختار اموال فراوانی برای امام سجاده (ع) فرستاده است، اما حضرت هیچ پاسخی به او نداده‌اند. (مسعودی، ۱۴۰۴ق: ۷۴/۳) طوسی در کتاب "الرجال" (۱۴۰۴ق: ۳۴۱/۱) روایتی از امام باقر (ع) نقل می‌کند که بر اساس آن، مختار نامه‌ای همراه با هدایایی برای امام سجاده (ع) فرستاده بود. اما حضرت اجازه ورود هدایا و نامه به منزل خود را نداده و فرموده‌اند که هدایای دروغگویان را نمی‌پذیریم و نامه‌هایشان را نمی‌خوانم. این روایات نشان می‌دهد که امام سجاده (ع) با آگاهی از نیات و رفتارهای مختار، هدایای او را نپذیرفته‌اند. این امر دلایل مختلفی از جمله شناخت حضرت از دروغگویی و نیرنگ مختار، و همچنین عدم تمایل به مشروعیت بخشیدن به اقدامات او می‌تواند داشته باشد.

برخی از منابع تاریخی نیز به هدیه دادن کنیزی توسط مختار به امام سجاده (ع) اشاره می‌کنند. این کنیز به عنوان همسر امام سجاده (ع) درآمده و چند فرزند برای ایشان به دنیا آورده است. ابن سعد از زنی ام‌ولد نام می‌برد که چهار فرزند به نام‌های عمر، زید، علی و خدیجه برای امام سجاده (ع) به دنیا آورده است. (ابن سعد، ۱۹۳۰م: ۲۱۱/۵) ابوالفرج اصفهانی هم به نقل از زیاد بن منذر زیدی، این کنیز را همان کنیزی معرفی می‌کند که مختار به قیمت سی هزار درهم خریداری کرده و به امام سجاده (ع) هدیه داده است. (ابوالفرج اصفهانی، ۱۹۶۵م: ۸۶) ابی نصر بخاری نیز روایتی مشابه از زیاد بن منذر نقل می‌کند که بر اساس آن، مختار کنیزی را به قیمت هزار درهم خریداری و به امام سجاده (ع) هدیه داده است. این کنیز مادر عمر و زید بوده است. (ابی نصر بخاری، ۱۴۱۳ق: ۵۶-۵۷) گزارش ابوالفرج اصفهانی را منابع شیعی با بسط بیشتری گزارش داده که این کنیز با ارزش، ارزشی نزدیک به ششصد دینار، و در گزارشی دیگر سه هزار (دینار یا طلا؟)، فرات بن ابراهیم کوفی، (۱۴۱۰ق: ۲۰۰) و در گزارشی دیگر صد هزار درهم (ابی نصر بخاری، ۱۴۱۳ق: ۳۲؛

زرنندی حنفی، بی تا: ۱۱۱) داشت و او را مختار، توسط یکی از غلامان، برای امام سجاده هدیه فرستاد. (سید بن طاووس، ۱۴۱۹ق: ۱۳۸-۱۴۰؛ ابن نما، ۱۴۱۶ق: ۶۳-۶۵)

علی‌رغم گزارش‌هایی که از هدیه دادن کنیزی توسط مختار به امام سجاده (ع) و تولد زید بن علی از این کنیز خبر می‌دهند، این روایت با برخی از شواهد تاریخی دیگر تناقض دارد. نخست این که مختار تنها هجده ماه حکومت کرد و در سال ۶۷ هجری قمری کشته شد و درباره سال تولد زید بن علی روایات مختلفی وجود دارد که از سال ۷۵ هجری قمری تا ۸۰ هجری قمری را شامل می‌شود. از سوی دیگر روایاتی که زید را فرزند کنیز هدیه شده توسط مختار می‌دانند، بیان می‌کنند که این کنیز بلافاصله پس از اهدا به امام سجاده (ع)، زید را باردار شده است. (فرات بن ابراهیم کوفی، ۱۴۱۰ق: ۲۰۰؛ صدوق، ۱۴۱۷ق: ۴۱۵-۴۱۶؛ سید بن طاووس، ۱۴۱۹ق: ۱۳۸-۱۴۰) با توجه به این روایات و سال کشته شدن مختار، می‌توان نتیجه گرفت که بارداری و تولد زید باید پیش از سال ۶۷ هجری قمری اتفاق افتاده باشد. با این حال، هیچ مورخی سال تولد زید را پیش از سال ۷۵ هجری قمری ذکر نکرده است. نتیجه این که تفاوت بین زمان مرگ مختار و حداقل زمان ممکن برای تولد زید بن علی (ع) بر اساس روایات موجود، نشان می‌دهد که این احتمال که زید فرزند کنیزی باشد که مختار به امام سجاده (ع) هدیه داده است، با برخی از شواهد تاریخی دیگر سازگار نیست.

۴. عدم ارسال سرهای قتلۀ برای امام

یکی از نشانه‌های مخالفت امام سجاده (ع) با مختار، عدم ارسال سرهای قتلۀ امام حسین (ع) از سوی مختار برای امام سجاده (ع) است. بر اساس گزارش‌های تاریخی، مختار در سه مرحله اقدام به ارسال سرهای قتلۀ به حجاز کرد: یکی سرِ شمر بن ذی الجوشن، دیگری سرِ عمر بن سعد (و احتمالاً فرزندش حفص) و سومی سرِ عیدالله و دیگر سران سپاه شام. بررسی منابع تاریخی نشان می‌دهد که مختار سرهای قتلۀ امام حسین (ع) را عمدتاً برای محمد بن حنفیه فرستاده است و شواهد کمی مبنی بر ارسال این سرها برای امام سجاده (ع) وجود دارد. تنها گزارشی که از ارسال سرِ شمر برای محمد بن حنفیه وجود دارد ابن قتیبه دینوری (۱۹۶۰م: ۳۰۵) نقل کرده است و هیچ اشاره‌ای به ارسال آن برای امام سجاده (ع) نشده است. این موضوع درباره سرِ عمرسعد نیز صدق می‌کند که مختار آن را نیز برای امام نفرستاد. منابع تاریخی اهل سنت و شیعه مانند ابن عثم (۳۱۴ق)، بلاذری (۲۷۹ق)، طبری (۳۱۰ق) و ابن مسکویه (۴۲۱ق) گزارش کرده‌اند که مختار سرِ عمر بن سعد و

بازخوانی شخصیت مختار در اندیشه امام سجاد(ع) (عباس میرزایی نکوآبادی) ۲۶۱

پسرش حفص را به همراه سی هزار دینار طلا و نامه‌ای برای محمد بن حنفیه فرستاده است. (ابن قتیبه دینوری، ۱۹۶۰م: ۳۰۱؛ بلاذری، ۱۹۵۹م: ۴۰۶/۶؛ طبری، ۱۹۸۳م: ۵۳۳/۴؛ ابن مسکویه، ۱۳۷۹ش: ۱۸۳/۲)

این که مختار سر عمر سعد و پسرش را برای ابن حنفیه فرستاده باشد امری است که با شواهد دیگر تاریخی هم راستاست چرا که اساساً کشتن این دو از سوی مختار در واکنش به انتقادات ابن حنفیه به مختار در مصاحبت با قتله امام حسین ع است. انتقادات ابن حنفیه به مختار رسید و مختار برای اثبات حسن نیت خود سر عمرسعد و پسرش را برای ابن حنفیه فرستاد. (طبری، ۱۹۸۳م: ۵۳۳/۴) بر خلاف اکثر منابع تاریخی که ارسال سر عمر بن سعد را برای محمد بن حنفیه ذکر می‌کنند، احمد بن حنبل (م. ۲۴۱ق) (احمد بن حنبل، ۱۴۰۸ق: ۱/۱۳۳؛ حمیری، ۱۹۸۴م: ۳۰۴) مدعی شده که مختار این سر را برای امام سجاد(ع) به مدینه فرستاده است. به دلیل وجود گزارش‌های متعدد و متواتر مبنی بر ارسال سر عمر بن سعد برای محمد بن حنفیه، گزارش احمد بن حنبل به طور کلی مورد توجه منابع تاریخی، حدیثی و رجال شیعه و سنی قرار نگرفته است. تنها قطب الدین راوندی (م. ۵۷۳ق) در قرن هفتم به این گزارش اشاره کرده است. با این حال، قطب الدین راوندی در نقل خود، عبارت "الحمد لله الذی أدرك لی بئاری قیل وفاتی" را نیز اضافه کرده است. (قطب الدین راوندی، ۱۴۰۷ق: ۱۶۲)

درباره سر عیدالله بن زیاد، سه گزارش متفاوت وجود دارد. اما بر اساس گزارش‌های قدیمی‌ترین منابع تاریخ اسلام، از جمله محمد بن حبيب بغدادی (م. ۲۴۵ق)، ابن قتیبه (م. ۲۷۶ق) و بلاذری (م. ۲۷۹ق)، مختار سرهای عیدالله بن زیاد، حصین بن نمیر و ابن ذی الکلاع را برای محمد بن حنفیه فرستاده است. این سرها بر باب مسجد النبی نصب شدند و زمانی که ابن حنفیه از طواف خارج شد و آنها را دید، به حمد و ثنای خدا پرداخت. (ر.ک: بلاذری، ۱۹۵۹: ۲۸۷/۳؛ ابن قتیبه، ۱۹۶۰م: ۲۹۵؛ ابن حبيب بغدادی، ۱۳۶۱ق: ۴۹۱) گزارش دیگری نیز وجود دارد که مدعی است مختار سرهای عیدالله بن زیاد و حصین بن نمیر را برای ابن زبیر فرستاده است. این روایت را ابن عساکر (م. ۵۷۱ق) و مسعودی (م. ۳۴۶ق) نقل کرده‌اند. بر اساس این گزارش، در سال ۶۶ق، پس از وقایع جنگ خازر، مختار این سرها را برای ابن زبیر فرستاد و ابن زبیر نیز آنها را در مکه و مدینه به نمایش گذاشت. (مسعودی، ۱۴۰۴ق: ۹۷/۳؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۳۸۹/۱۴)

گزارش سومی نیز وجود دارد که مدعی است مختار سر عیدالله بن زیاد را برای امام سجاد(ع) فرستاده است. این روایت را یعقوبی (م. ۲۸۴ق)، مورخی با گرایش‌های شیعی، نقل کرده است. طبق گزارش یعقوبی، مختار پس از کشتن عیدالله بن زیاد، سر او را به یکی از سپاهیان خود داده و او را به مدینه نزد امام سجاد(ع) فرستاد. این فرستاده مأمور بود زمانی که در خانه امام سجاد(ع) باز شد و مردم برای غذا خوردن وارد شدند، وارد شود و سر را نشان دهد. فرستاده مختار بدر خانه علی بن الحسین آمد و چون درها گشوده شد و مردم برای غذا خوردن داخل شدند با صدای بلند فریاد زد: ای اهل بیت نبوت و معدن رسالت و فرودگاه فرشتگان و محل نزول وحی، منم فرستاده مختار بن ابی عبید و همراه من است سر عبید الله بن زیاد. پس در خانه ای از خانه‌های بنی هاشم زنی باقی نماند مگر آنکه شیون کشید. فرستاده وارد شد و سر را بیرون آورد. چون علی بن الحسین آن را دید گفت: ابعد الله الی النار. «خدای او را به آتش کشاند». (یعقوبی، بی تا: ۲۵۹/۲-۲۶۰)

گزارشی که یعقوبی ارائه داده، منحصر به فرد بوده و در سایر منابع اولیه به صورت مشابه یافت نمی‌شود. با این حال، در قرن پنجم، دو روایت جدید به این ماجرا اضافه می‌شود که به نوعی سعی در جمع‌بندی روایت‌های قبلی دارند. نخست این که ابن عبدالبر (م. ۴۶۳ق) نقل می‌کند که مختار سر عیدالله را برای ابن زبیر فرستاد و ابن زبیر نیز آن را به امام سجاد(ع) تحویل داد. (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق: ۳۹۷/۱) دوم این که شیخ طوسی (م. ۴۶۰ق) در روایتی جالب، ادعا می‌کند که مختار سر عیدالله را برای محمد بن حنفیه فرستاد، سپس ابن حنفیه آن را به امام سجاد(ع) و در نهایت به ابن زبیر رساند. این روایت به نوعی سعی دارد تا تمامی روایات قبلی را در خود جمع کند.^۲

از این رو با توجه به مخالفت آشکار امام سجاد(ع) با مختار و همچنین اعتقاد مختار به اینکه ابن حنفیه وصی و امام است، ارسال سرهای قاتلان امام حسین(ع) به امام سجاد(ع) چندان منطقی به نظر نمی‌رسد. به ویژه این که مختار در نامه‌های خود به ابن حنفیه، او را از اقداماتش برای انتقام خون امام حسین(ع) آگاه می‌کرد. نمونه‌ای از این نامه‌ها را می‌توان در کتاب ابن سعد (۱۹۳۰م: ۱۰۰/۵) مشاهده کرد. با این حال علی‌رغم رضایت امام سجاد(ع) از انتقام خون شهدای کربلا توسط مختار، ایشان همچنان موضع منفی خود را نسبت به مختار و حکومت او حفظ کردند. این موضوع نشان می‌دهد که امام سجاد(ع) صرفاً از نتیجه عمل مختار راضی بودند و نه از روش‌ها و ادعاهای او. در روایتی از امام باقر(ع) آمده است که امام سجاد(ع) کنار در کعبه ایستاده و مختار را لعن می‌کردند. هنگامی که فردی به

ایشان گفت: «خداوند شما را فدای کند، شما کسی را که در راه شما کشته شده است لعن می‌کنید؟» امام سجاد(ع) در پاسخ فرمودند: «آری، زیرا او بسیار دروغگو بود و به خدا و پیامبرش دروغ می‌بست.» (ابن سعد، ۱۹۳۰م: ۲۱۳/۵؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵ق: ۳۹۳/۴۱) این روایت نشان می‌دهد که امام سجاد(ع) به دلیل دروغگویی‌های مختار و ادعاهای ناروای او، از وی راضی نبودند. بنابراین، اگرچه امام سجاد(ع) از انتقام خون شهدا خشنود بودند، اما این به معنای تأیید کامل اقدامات مختار و حکومت او نبوده است.

با وجود اختلاف‌نظرها در مورد اینکه چه کسی سرهای قاتلان امام حسین(ع) را برای امام سجاد(ع) آورده است (اگر آورده شده باشد)، آنچه مسلم است این است که امام سجاد(ع) از انتقام خون شهدا بسیار خشنود بودند. کشی (م. ح. ۳۴۰ق) در روایتی نقل می‌کند که هنگامی که سرهای عبيدالله بن زیاد و عمر بن سعد را به حضور امام سجاد(ع) آوردند، حضرت سجده شکر به جا آوردند و فرمودند: «حمد و سپاس خدایی را که انتقام دشمنانم را از من گرفت و خداوند به مختار پاداش نیکو دهد.» (طوسی، ۱۴۰۴: ۳۴۱/۱؛ قاضی نعمان، ۱۴۱۴ق: ۲۷۰/۳؛ ابن شهر آشوب، ۱۹۵۶م: ۲۸۶/۳) البته ابن داوود (م. ۷۰۷ق.) این دعای امام سجاد(ع) را فقط برای دیدن سر عبيدالله نقل کرده است. (ابن داوود، ۱۳۹۲ق: ۲۲۷) قطب راوندی (م. ۵۷۳ق.) هم گزارش کرده که وقتی امام سر عمر بن سعد را دید گفت «الحمد لله الذی أدرك لي بئاري قبل وفاتي»^۳ ولی حضرت دعایی برای مختار نکرد. همین عبارتی که قطب راوندی نقل کرده در اصل خبرش که از آن ابن حنبل است وجود ندارد. (احمد بن حنبل، ۱۴۰۸ق: ۱۳۳/۱).

درباره این که چرا مختار سرهای قتل امام حسین(ع) را برای مختار نفرستاد باید این گونه توضیح داد که مختار ثقفی، شخصیتی پیچیده و جنجال‌برانگیز دارد و همواره به‌عنوان یکی از چهره‌های کلیدی در انتقام از قاتلان امام حسین(ع) مورد توجه قرار گرفته است. با این حال، بررسی دقیق‌تر انگیزه‌ها و رفتار او نشان می‌دهد که اقدامات مختار به دلایل متعددی نمی‌توانسته صرفاً بر پایه ارادت و محبت به اهل بیت (ع) باشد. نخست این که مختار برای تثبیت موقعیت خود به‌عنوان یک رهبر سیاسی و جلب حمایت شیعیان، نیازمند تأیید و پشتیبانی از طرف محمد بن حنفیه بود که به‌عنوان یکی از شخصیت‌های معتبر خاندان اهل بیت (ع) شناخته می‌شد. ارسال سرهای قاتلان به او، در واقع تلاشی برای جلب مشروعیت از سوی محمد بن حنفیه و نمایش وفاداری به او بود، زیرا مختار قیام خود را به نام او آغاز کرده بود و از این طریق حمایت معنوی و سیاسی او را مدنظر داشت. دوم این

که شواهد تاریخی حاکی از آن است که امام سجاد (ع) مواضع روشنی در مخالفت با مختار داشت. این مخالفت، ناشی از تفاوت دیدگاه‌های بنیادین امام سجاد (ع) با مختار احتمالاً درباره روش‌های انتقام‌جویی و بهره‌گیری از ابزار سیاسی، تشکیل حکومت و قدرت سیاسی شیعه بود. امام سجاد (ع)، به‌عنوان امام معصوم، برخلاف مختار از رویکردهای مبتنی بر خشونت و سیاست‌زدگی فاصله داشت. به همین دلیل، مختار دلیلی برای ارسال سرها به امام سجاد (ع) نمی‌دید، چرا که چنین اقدامی سودی برای او نداشت. علاوه بر این، جنبه انتقام‌جویی شخصی و سیاسی مختار نیز در این تصمیم نقش داشت. مختار برای جلب اعتماد مردم کوفه و تثبیت جایگاه خود به‌عنوان انتقام‌گیرنده از قاتلان اهل بیت (ع)، نیازمند اقدامی نمادین و تاثیرگذار بود. ارسال سرها به محمد بن حنفیه، با توجه به جایگاه وی در کوفه، بیشتر از هر اقدام دیگری، می‌توانست این هدف را محقق کند و به او مشروعیت ببخشد. بنابراین، تصمیم مختار برای عدم ارسال سرها به امام سجاد (ع) ریشه در مسائل سیاسی، اختلافات شخصی و اولویت‌های مختار در جلب حمایت از محمد بن حنفیه داشت. این تصمیم، بازتابی از پیچیدگی روابط میان شخصیت‌های سیاسی و مذهبی دوران پس از واقعه کربلا و تأثیر آن بر تحولات تاریخی آن دوره است.

۵. نتیجه‌گیری

این مقاله به بررسی روابط میان امام سجاد (ع) و مختار ثقفی پرداخته است. بسیاری از عالمان و محققان شیعه معتقدند که امام سجاد (ع) دیدگاهی مثبت نسبت به مختار داشته و این برداشت مثبت به‌طور کلی به تمام دوران زندگی و حکومت مختار تعمیم داده شده است. در حقیقت، گزارش‌های مثبت درباره مواضع امام سجاد (ع) مبنایی برای تظہیر چهره مختار در تاریخ تشیع شده‌اند. با این حال، بررسی‌های انتقادی تاریخی تصویری متفاوت از مناسبات میان امام سجاد (ع) و مختار را نشان می‌دهد. شواهد تاریخی حاکی از آن است که امام سجاد (ع) پس از به قدرت رسیدن مختار، موضعی به‌شدت منفی نسبت به او اتخاذ کرده است. به نظر می‌رسد امام (ع) معتقد بود که مختار از نام و جایگاه اهل بیت (ع) برای اهداف سیاسی و جلب حمایت شیعیان بهره‌برداری می‌کرد. امام سجاد (ع) نه تنها مواضع انتقادی خود را نسبت به مختار در محافل عمومی بیان می‌کرد، بلکه حتی عمومی خود، محمد بن حنفیه، را نیز از نزدیکی به مختار برحذر می‌داشت. امام از محمد بن حنفیه می‌خواست که علیه مختار موضع بگیرد و شیعیان را

از اهداف سوءاستفاده‌گرایانه او آگاه کند. در این میان، مختار نیز تلاش‌هایی برای جلب حمایت امام سجاد (ع) انجام داد؛ از جمله ارسال هدایایی و کنیزانی برای ایشان. اما با توجه به دیدگاه انتقادی امام نسبت به مختار، پذیرش این هدایا از سوی امام ممکن نبود. به همین دلیل، می‌توان طبیعی دانست که مختار نیز واکنش منفی نشان داده و تمایلی به ارسال سرهای قاتلان امام حسین (ع) برای امام سجاد (ع) نداشته باشد. تنها نشانه مثبتی که از روابط میان امام سجاد (ع) و مختار در منابع به دست می‌آید، احتمال رضایت امام از انتقام‌گیری مختار از قاتلان امام حسین (ع) است. با این حال، این رضایت به هیچ وجه به معنای تأیید همه رفتارها، اهداف و ادعاهای مختار نیست.

پرسش دیگری که مطرح می‌شود این است که چه تحولاتی در تاریخ اندیشه تشیع رخ داده که به شکل‌گیری یک نگاه اعتقادی و مثبت به مختار انجامیده است. این موضوع نیازمند پژوهش‌های بیشتری است و می‌توان سرچشمه‌های آن را در فعالیت‌های فکری مدرسه حله و آثار نوشته‌شده برای تطهیر چهره مختار جستجو کرد که خود سرآغاز پژوهشی دیگر است.

پی‌نوشت‌ها

۱. مسعودی، ۱۴۰۴ق: ۷۴/۳؛ همین گزارش را به صورت خلاصه ابن شهر آشوب مورد اشاره قرار داده است. ابن شهر آشوب، ۱۹۵۶ق: ۲۷۶/۳.

۲. طوسی، ۱۴۱۴ق: ۲۴۲-۲۴۳؛ سید بن طاووس، ۱۴۱۷ق: ۱۹۴-۱۹۵. در این گزارش نقل شده که هنگامی که مأمورین مختار نامه او را با سر کفار نزد محمد بن حنفیه آوردند محمد سر ابن زیاد را نزد امام سجاد فرستاد. سر ابن زیاد هنگامی نزد امام سجاد وارد شد که آن حضرت مشغول غذا بود. حضرت سجاد فرمود: موقعی نزد ابن زیاد وارد شدم که او مشغول غذا بود و سر پدر بزرگوارم در مقابل او بود. من در همان وقت دعا کردم و گفتم: پروردگارا! مرا از دنیا مبر تا سر ابن زیاد را در آن موقعی که مشغول غذا هستم ببینم. سپاس مخصوص آن خدائست که دعای مرا مستجاب کرد. سپس دستور داد تا آن سر را بیرون انداختند. این گزارش شاید برگرفته از گزارش ابن سعد باشد که می‌گوید مختار بعد از جنگ ابراهیم بن مالک اشتر با عبیدالله، سر را در سبده چرمی نهاد و برای محمد بن حنفیه و علی بن حسین و دیگر افراد بنی هاشم فرستاد. چون علی بن حسین سر عبیدالله را دید بر حسین(ع) رحمت فرستاد و گریست و فرمود: سر حسین(ع) را هنگامی پیش عبیدالله بن زیاد بردند که چاشت می‌خورد و سر او را هم هنگامی پیش ما آوردند که چاشت می‌خوریم و شایسته است که تمام افراد خاندان هاشم خطبه‌یی در ستایش مختار و دعا برای او ایراد کنند و او را به خوبی یاد نمایند. ابن سعد، ۱۹۳۰م: ۱۰۰/۵. با کمی تغییر عبارت ر.ک: ابن عساکر، ۱۴۱۵ق:

- ۳۴۲/۵۴-۳۴۳: قاضی نعمان، در گزارشی منحصر به فرد، ماجرای ارسال سرهای قتله موقع چاشت برای امام سجاده هم برای سر عمر بن سعد و هم عیدالله نقل کرده است. قاضی نعمان، ۱۴۱۴ق: ۲۷۰/۳؛ ابن شهر آشوب، ۱۹۵۶م: ۲۸۵/۳
۳. قطب الدین راوندی، ۱۴۰۷ق: ۱۶۲. گفتنی است که این دعا در اصل خبر که ابن حنبل نقل کرده وجود ندارد. رک: احمد بن حنبل، ۱۴۰۸ق: ۱۳۳/۱.

کتابنامه

- ابن حبیب بغدادی، محمد بن حبیب (۱۳۶۱ق.)، المحبر، بی جا، مطبعة الدائرة.
- ابن حبیب بغدادی، محمد بن حبیب (بی تا) المنق فی اخبار قریش، تحقیق خورشید احمد فاروق، بی جا، بی نا.
- ابن حداد، احمد بن محمد بن الحداد البجلي الحلی (۱۴۳۸ق.) المختار من حديث المختار، تحقیق و تعليق باسم محمد مال الله الاسدي، نجف الاشرف، مركز الاعلامه الحلی.
- ابن داود حلی (۱۳۹۲ق.) رجال ابن داود، تحقیق سید محمد صادق آل بحر العلوم، نجف، منشورات مطبعة الحيدرية.
- ابن سعد، محمد بن سعد (۱۹۳۰م.) الطبقات الكبرى (الكبير)، تحقیق احسان عباس، بيروت، دار صادر.
- ابن شهر آشوب، ابی عبد الله محمد بن علی (۱۹۵۶م.) مناقب ال ابی طالب، تحقیق لجنة من اساتذة، نجف، المكتبة الحيدرية.
- ابن عبد البر (۱۴۱۲ق.) الاستيعاب، تحقیق علی محمد البجاوی، چاپ اول، بيروت، دار الجیل.
- ابن عساکر، ابی القاسم علی بن الحسن ابن هبة الله بن عبد الله الشافعی (۱۴۱۵ق.) تاریخ مدینه دمشق، تحقیق علی شیر، بيروت، دار الفكر.
- ابن قتیبه دینوری، ابی حنیفه احمد بن داود الدینوری (۱۹۶۰م.) اخبار الطوال، تحقیق عبد المنعم عامر، چاپ اول، قاهره، دار احیاء الكتب العربی.
- ابن قتیبه دینوری، ابی محمد عبد الله بن مسلم (۱۹۶۹م.) المعارف، تحقیق ثروت عکاشة، مصر: دار المعارف.
- ابن کثیر، إسماعیل بن کثیر دمشقی (۱۴۰۸ق.) البداية و النهاية، تحقیق علی شیر، بيروت، دار احیاء التراث العربی.
- ابن مسکویه، ابو علی مسکویه الرازی (۱۳۷۹) تجارب الامم، ابوالقاسم امامی، تهران: دار سروش.
- ابن نما (۱۴۱۶ق.) ذوب النصار، تحقیق فارس حسون کریم، چاپ اول، قم، مؤسسه النشر الإسلامی، ابوالفرج اصفهانی (۱۹۶۵م.) مقاتل الطالبيين، کاظم مظفر، چاپ دوم، نجف، منشورات المكتبة الحيدرية.

بازخوانی شخصیت مختار در اندیشه امام سجاد(ع) (عباس میرزایی نکوآبادی) ۲۶۷

ابی نصر بخاری، ابی نصر سهل بن عبد الله (۱۴۱۳ق.) سر السلسلة العلوية، تحقیق محمد صادق بحر علوم، نجف، المطبعة الحیدریة.

احمد بن حنبل، (۱۴۰۸ق.) العلل، تحقیق وصی الله بن محمود عباس، چاپ اول، بیروت، المكتب الإسلامی.

آریادوست، احسان و هیکی، احمد (۱۳۹۴) «مختار ثقفی در گستره ی آثار رجالیان حدیث و اندیشه»، مشکوة، شماره ۱۲۹، ۱۰۸ تا ۱۲۸.

بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر (۱۹۵۹م.)، انساب الاشراف، تحقیق محمد حمیدالله، مصر، دار المعارف. حمیری، محمد بن عبد المنعم، (۱۹۸۴م.) الروض المعطار فی خبر الأقطار، تحقیق إحسان عباس، چاپ دوم، بیروت، مكتبة لبنان.

خیام پور، سیف الله ؛ حیدری نسب، فرزاد (۱۳۹۳) ؛ مجله : خردنامه « پاییز و زمستان ۱۳۹۳ - شماره ۱۳ (۲۰ صفحه - از ۱ تا ۲۰)

زرنندی حنفی، محمد (بی تا)، معارج الوصول إلى معرفة فضل آل الرسول(ع)، تحقیق ماجد بن أحمد العطیة، بی جا، بی نا.

سر افراز، علی و لعل شاطری، مصطفی و رضانزاد، حسین، (۱۳۹۴) «مختار ثقفی و زیریان، تفاهم یا تخاصم؟»، تاریخ نو، شماره ۱۳، ۹۵ تا ۱۲۲ .

سید ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۱۷ق.) اللهوف فی قتلی الطفوف، چاپ اول، قم، انوار الهدی. سید بن طاووس، عبد الکریم بن طاووس، (۱۴۱۹ق.) فرحة الغری، تحقیق السید تحسین آل شیبب الموسوی، چاپ : الأولى، مرکز الغدير للدراسات الإسلامية، قم.

شهید الاول (۱۴۱۰ق.) المزار، تحقیق مدرسه الإمام المهدي(ع)، قم، مؤسسه الإمام المهدي ع. صدوق، محمد بن علی بن الحسین (۱۴۱۷ق.)، الأمالی، چاپ اول، قم، مؤسسه البعثة.

طبری، محمد بن جریر (۱۹۸۳م.)، تاریخ الامم والملوک، چاپ چهارم، بریل، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

طوسی (۱۴۰۴ق.)، اختیار معرفة الرجال، تحقیق میر داماد الأستریادی / تحقیق السید مهدی الرجائی، قم، مؤسسه آل البيت(ع) لإحياء التراث.

طوسی (۱۴۱۴ق.)، الأمالی، تحقیق قسم الدراسات الإسلامية، مؤسسه البعثة، قم، دار الثقافة. غلامعلی، مهدی و غریب، مجتبی (۱۳۸۹) «مختار ثقفی در گستره ی آثار رجالیان حدیث و اندیشه»، ۷۵ تا ۹۲.

فرات بن إبراهیم الکوفی (۱۴۱۰ق.)، تفسیر فرات الکوفی، تحقیق محمد الکاظم، تهران، مؤسسه الطبع والنشر التابعة لوزارة الثقافة والإرشاد الإسلامی.

٢٦٨ جستارهای تاریخی، سال ١٦، شماره ٢، پاییز و زمستان ١٤٠٤

قاضی نعمان مغربی، ابی حنیفة النعمان بن محمد التمیمی (١٤١٤ق.)، شرح الاخبار فی فضائل الائمة الاطهار، تحقیق محمد حسینی جلالی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.

قطب الدین راوندی، (١٤٠٧ق.) الدعوات، تحقیق مدرسه الإمام المهدی (ع)، چاپ اول، قم، مدرسه الإمام المهدی.

مزی، جمال الدین أبی الحجاج یوسف (١٤٠٦ق.)، تهذیب الکمال، تحقیق عواد معروف، چاپ چهارم، بیروت، موسسه الرسالة.

مسعودی (١٤٠٤)، مروج الذهب ومعادن الجوهر، چاپ دوم، قم، منشورات دار الهجرة.

یعقوبی [بی تا]، تاریخ یعقوبی، بیروت، دار صادر.